

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Політичне насилля супроводжує людство протягом усього його існування і змінюється разом із формами суспільної організації. Первісному суспільству були властиві численні конфлікти, спричинені міжродовими, міжплеменними, релігійними суперечками, боротьбою за території, ресурси, зокрема й людські. Згодом характер конфліктів змінився, набувши ознак воєнно-політичного протистояння. А вже первісні суперечки не мали власне політичного характеру через відсутність формальної організації, ієрархізованої системи відносин «панування – підкорення». Важливою тенденцією сучасного суспільного життя став перехід соціального насилля в політичну площину, що відтепер є одним із основних інструментів реалізації політичних інтересів. Посилилися й деструктивні наслідки насильницьких конфліктів. Значно актуалізувалися у наш час і ціннісно-культурні виміри політичного насилля.

Актуальність дослідження феномена політичного насилля зумовлена низкою обставин. По-перше, сучасне політичне насилля має всеосяжний характер і становить одну з глобальних проблем сучасності. Воно еволюціонує разом із розвитком людського суспільства, що проявляється як у зміні його масштабів та інтенсивності, так і в появі нових форм, поступовій раціоналізації мотивів і цілей. По-друге, політичне насилля стало невід'ємною складовою політичної системи. Атрибутивний характер насилля щодо політичної сфери зумовлений самою сутністю політики, яка в класичному розумінні є боротьбою за владу з метою реалізації групових інтересів. Насилля вбудовується в структуру держави й набуває високого ступеня інституціоналізації. Його інституційний, системний характер тісно пов'язаний зі суб'єктивними, психологічними джерелами, адже структура й особливості людської психіки, соціально-психологічні закономірності взаємодії у малих і великих групах створюють підстави для агресії, яка спричиняє насилля. По-третє, у сучасному світі спостерігається стрімке зростання масштабів та інтенсивності політичного насилля. Суперечливі наслідки глобалізації, геополітична нестабільність, глибокі цивілізаційні розбіжності є базовими чинниками ескалації насильницьких конфліктів, кількість яких з часів закінчення Другої світової війни суттєво зростає. Крім того, політичне насилля трансформується разом зі суспільно-політичним середовищем, що проявляється в актуалізації певних його типів і проявів. Отже, крім кількісних, воно зазнає і якісних змін. Традиційні форми воєнно-політичного протистояння поступаються місцем неконвенційним і непрямим його формам. Усі ці тенденції є відображенням процесів глобальних змін і вказують на формування нових загроз системам національної та міжнародної безпеки.

Окреслені небезпечні явища та процеси, що загрожують суспільно-політичній стабільності та розвитку як у світовому, так і в національному масштабах, потребують ґрунтовних і всебічних досліджень, а також пошуку політико-правових шляхів вирішення проблеми політичного насилля з метою більш ефективного та адекватного запобігання деструктивним тенденціям.

Проблеми сутності політичного насилля, його детермінації, суспільно-політичних функцій, тенденцій є предметом наукового опрацювання зарубіжних дослідників минулого й сучасності, зокрема Х. Арендт, Р. Арона, З. Бжезінського, П. Бурдьє, М. Вебера, Ф. Гаєка, Й. Галтунга, С. Гантінгтона, Т. Гарра, Л. Гумпловича, Ф. Енгельса, С. Жижека, Д. Істона, К. Каутського, К. фон Клаузевіца, В. Лакера, К. Маркса, Дж. Міршаймера, Г. Моргентау, Д. Норта, Ф. Оппенгеймера, Т. Парсонса, К. Райта, В. Райха, Ф. Ратцеля, З. Фрейда, Е. Фромма, Дж. Шварценбергера та інших.

Серед українських науковців на вивченні вказаної проблематики зосередилися О. Бабкіна, А. Боброва, Р. Войтович, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Денисенко, С. Денисюк, О. Дзьобань, М. Дмитренко, М. Дорошко, І. Кононов, В. Корнієнко, О. Кресін, І. Кудря, І. Курас, О. Лавер, Л. Левченко, М. Михальченко, О. Недавня, М. Носенко, М. Остапенко, В. Остроухов, В. Панібудьласка, В. Пахіль, Н. Пашина, В. Петрик, Г. Почепцов, І. Рафальський, С. Рябов, Ю. Седляр, С. Сірий, С. Телешун, О. Феденко, О. Цебенко, Л. Чекаленко, О. Шевченко, Л. Шкляр, В. Явір та інші.

Однак, незважаючи на існуючі наукові напрацювання, політичне насилля залишається принципово невирішеною глобальною проблемою, дослідження якої заслуговує на багатосторонню увагу. Необхідним є подальше осмислення теоретико-концептуальних засад, сутності, суспільно-політичної ролі, типології насилля у політичній сфері; аналіз системи детермінаційних чинників насилля як на суб'єктивному (індивідуальному, психологічному), так і на об'єктивному (системному) рівнях; з'ясування ролі культурно-цивілізаційної складової у розпалюванні політичних суперечностей; розкриття ціннісного й ідейного підґрунтя конфліктів у політичному житті; визначення тенденцій актуалізації політичного насилля, зокрема моніторинг відповідних кількісних змін і якісних трансформацій у контексті новітніх реалій суспільно-політичного середовища; аналіз і пошук нових механізмів запобігання та інструментів протидії політичним конфліктам, адекватних сучасним викликам і загрозам. Актуальним залишається аналіз підґрунтя, чинників і наслідків збройного насилля, російсько-українського конфлікту як безпрецедентного виклику національній безпеці України. Такі загрози змінюють політичну свідомість, ідейні переконання людей, моделі політичної поведінки, політико-культурні цінності в суспільстві, що й зумовило вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах науково-дослідної теми кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» «Тенденції і напрямки збройного насилля» (№ державної реєстрації 0116U004882) та проекту Державного фонду фундаментальних досліджень Ф-71 «Місце збройного насилля в системі владних відносин» 2016–2017 рр. (№ державної реєстрації 0116U006526). Тема дослідження затверджена (протокол № 6 від 30 січня 2015 р.) та скорегована (протокол № 1 від 31 серпня 2018 р.) вченою радою ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Метою дисертації є концептуалізація феномена політичного насилля в

контексті його ціннісно-культурної детермінації; визначення та вивчення провідних тенденцій динаміки розповсюдження й трансформації політичного насилля як політико-культурного явища.

Для реалізації поставленої мети необхідним є вирішення таких **завдань**:

- виявити суб'єктивне підґрунтя виникнення агресії та насилля з позиції психологічного детермінізму, а також розкрити об'єктивну суспільно-політичну роль політичного насилля у світлі конфліктологічної парадигми;
- дослідити структурно-функціональні механізми детермінації політичного насилля через розкриття його ролі у функціонуванні соціальних і політичних систем та відтворенні владних відносин;
- визначити понятійно-категоріальний апарат і методологічні засади вивчення політичного насилля як політико-культурного феномена;
- систематизувати типи і форми прояву політичного насилля;
- з'ясувати роль ціннісно-культурного чинника в розповсюдженні політичних конфліктів;
- вивчити динаміку й тенденції поширення сучасного протиборства на релігійному та етнокультурному ґрунті на прикладі терористичного насилля і збройного сепаратизму;
- осмислити ідеологічні засади політичного насилля на прикладі тоталітарних і радикально-екстремістських ідеологій;
- простежити загальну динаміку розповсюдження сучасних політичних конфліктів у світі та регіонах;
- визначити та охарактеризувати тенденції трансформації політичного насилля через аналіз його новітніх форм і проявів, зокрема, ролі інформаційної складової;
- проаналізувати соціокультурні й геополітичні засади сучасних політичних конфліктів на прикладі російської збройної агресії в Україні;
- дослідити базові ціннісно-ідеологічні засади запобігання політичному насиллю як складові внутрішнього механізму його мінімізації на прикладі ліберальної та соціал-демократичної ідеологічних доктрин;
- охарактеризувати концептуальне й нормативно-ціннісне підґрунтя миротворчої діяльності як основного інструменту протидії політичному насиллю;
- розкрити логіку й закономірності еволюції сучасної миротворчості в контексті новітніх викликів миру й безпеці.

Об'єктом дослідження є феномен насилля в політичній сфері сучасного суспільства.

Предметом дослідження є ціннісно-культурні детермінанти актуалізації та трансформації політичного насилля.

Методологічну основу дисертації становить низка філософських, загальнонаукових, спеціальних та емпіричних методів дослідження суспільно-політичних явищ, які забезпечують комплексний та багатосторонній аналіз феномена політичного насилля. Дослідження побудоване на принципах науковості, об'єктивності, цілісності та системності, методологічного плюралізму.

Базовим щодо теми дисертації є *політико-культурний підхід*, що зумовив загальну логіку дослідження, яка передбачила вивчення політичного насилля крізь призму культурно-цивілізаційної парадигми, основоположних культурних, ідеологічних, релігійних детермінант, уможливила розкриття механізмів формування соціокультурної та політичної ідентичності. У контексті *аксіологічного підходу* політичне насилля розглянуто як феномен, зумовлений ціннісними розбіжностями між різними етнонаціональними, релігійно-конфесійними та іншими політичними спільнотами, що спричиняються до численних конфліктів. Крім того, важливим аспектом його застосування став аналіз ролі доктринально-ідеологічних парадигм в активізації та мінімізації політичного насилля. Усебічний аналіз політичного насилля здійснено за допомогою *діалектичного підходу*, який дозволив розкрити багатоскладність цього феномена через зв'язок з іншими близькими до нього явищами (силою, примусом, тиском тощо), виявити суперечливі взаємозв'язки різних його проявів, дослідити кількісні зміни та якісні трансформації сучасних типів протиборства.

Застосування *інституційного підходу* позначилося у дослідженні процесів інституціоналізації соціального насилля в ході історичного розвитку форм суспільної організації та набуття ним політичного характеру. *Психологічний підхід* спрямований на вивчення суб'єктивних складових політичного насилля, мотиваційних та поведінкових закономірностей його реалізації, які набувають об'єктивного характеру на рівні колективної суспільної взаємодії з приводу влади. *Конфліктологічний підхід* допоміг зосередитися на визначенні сутності та суспільно-політичної ролі насилля у процесі державотворення і конструювання політичних відносин, розкритті сутності соціокультурних, політичних та інших суспільно значущих суперечностей у розгортанні політичних конфліктів.

Ці підходи у дисертації увиразнилися у комплексі методів: історичний, логічний, компаративний, науковий аналіз і синтез, індукція і дедукція, контент-аналіз та багато інших. Використання *системного методу* уможливило реалізацію таких важливих дослідницьких завдань, як розкриття системоутворюючої ролі політичного насилля, його об'єктивації на суспільному рівні, вбудови в структуру суспільно-політичної системи. Завдяки використанню *структурно-функціонального методу* проаналізовано функціональне призначення насилля як частини соціально-політичної сфери як у маргінальному, так і в конвенційному вимірах, місця насилля в системі політико-владних відносин, закономірностей зв'язку між рівнем насилля і станом політичної системи.

Емпіричну базу роботи склали статистичні та соціологічні дослідження провідних вітчизняних (Інститут демографії та соціологічних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Інститут соціології НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова тощо) і зарубіжних (Heidelberg Institute for International Conflict Research, Stockholm International Peace Research Institute, The Institute for Economics and Peace, United Nations Human Rights

Office of the High Commissioner, Uppsala Conflict Data Program, U.S. Department of State, The Home Office) науково-дослідних та політико-правових установ і неурядових організацій («International Crisis Group», «Pew Research Center», «Open Doors», «Human Rights Watch»); міжнародні та національні нормативно-правові документи, що стосуються кваліфікації конкретних проявів політичного насилля, врегулювання конфліктів, визначення й упровадження політико-правових механізмів забезпечення миру й безпеки; офіційні результати парламентських і президентських виборів в Україні.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в концептуалізації феномена політичного насилля, його сутності, специфіки й тенденцій реалізації в сучасному світі крізь призму ціннісно-культурної детермінації та актуалізації непрямих (нефізичних) форм насильницького впливу культурно-інформаційного характеру. У дисертації сформульовані положення, що мають наукове значення.

Уперше:

– здійснено комплексний аналіз суб'єктивного та об'єктивного вимірів реалізації політичного насилля. На суб'єктивному (психологічному) рівні насилля актуалізується через систему індивідуальної політико-культурної мотивації, спричиненої внутрішніми чи зовнішніми чинниками, що зумовлюють агресивну поведінку. Об'єктивний рівень передбачає інституційний і системний виміри. Політичне насилля інституціоналізується у процесі державотворення, становлення політичної системи, як засіб конструювання відносин «панування–підкорення» та інструмент здійснення влади, будучи крайньою та найбільш деструктивною формою примусу, що властива тією чи іншою мірою будь-яким політико-владним системам. На системному – вищому – рівні насилля реалізується через державні та, меншою мірою, інші суспільні та політичні структури, як складова соціально-політичної системи на національному й міжнародному рівнях, і, разом із примусом, є засобом підтримання політико-владних відносин. Однак, на відміну від примусу, який є атрибутивною складовою політичної влади, політичне насилля, як крайня його форма, можливе лише у випадку його здійснення державою. Державне політичне насилля легітимізується через культурний, інституційний та процесуальний виміри. Водночас недержавне політичне насилля, що здійснюється іншими суб'єктами політичного процесу, маргіналізується і виводиться поза межі політико-правового поля, хоча може набувати ознак легітимності, якщо його суб'єктами стають широкі народні маси;

– розкрито подвійну функцію ідеологій як чинників політичного насилля, що здатні відігравати роль його каталізаторів (тоталітарні та радикально-екстремістські ідеології, ціннісні системи яких пропагують заперечення самоцінності індивіда, обмеження прав і свобод, тотальний контроль за різними сферами самореалізації особистості), або є частиною механізму запобігання політичному насиллю (гуманістичні, універсалістські ідеології політичного центризму, що затверджують примат цінності особистості). Ідеологічні доктрини, в основу ярок покладено колективістський принцип, розглядаються як такі, що сприяють примусу, тиску на особистість, придушенню

індивідуального начала, а отже – політичному насиллю, водночас ціннісно-ідеологічні системи, побудовані на засадах індивідуалізму, навпаки, – як такі, що мінімізують його;

– запропоновано авторську стратегію мінімізації політичного насилля, що ґрунтується на дворівневому механізмі: 1) втілення на внутрішньодержавному рівні ціннісно-ідеологічних систем, побудованих на засадах гуманізму, плюралізму, толерантності, взаємопорозуміння, загальнолюдських моральних цінностей, спрямованих на формування культури спілкування, злагоди, миру як сприятливого людині середовища, орієнтованого на ненасильницькі засоби вирішення суперечностей, консенсусне узгодження протилежних громадянських позицій, гармонізацію різноманіття суспільних інтересів, збереження цілісності плюрального суспільства; 2) на міждержавному рівні запровадження новітніх, комплексних форм миротворчості як політико-правового механізму зовнішньої регуляції, в основу яких покладені превентивні та постконфліктні заходи з урегулювання політичних конфліктів і формати «жорсткої миротворчості» у разі, якщо насилля вже перебуває на стадії ескалації;

– виявлено сучасні закономірності змістовної трансформації політичного насилля, серед яких: зменшення ролі держави як суб'єкта політичних конфліктів та монополіста у здійсненні легального (юридично правомірного) та легітимного (суспільно визнаного) політичного насилля з одночасним збільшенням вагомої частки недержавних акторів, що втілюється в асиметризації конфліктів і посиленні їхньої іррегулярної компоненти; локалізації насилля, про що свідчить розповсюдження внутрішньодержавних, внутрішніх інтернаціоналізованих і субдержавних конфліктів з одночасним скороченням міждержавних конфліктів; комплексному поєднанні в сучасному протиборстві засобів «жорсткої» і «м'якої сили» з тенденцією до пріоритету останньої (через утілення концепції «розумної сили»), що вказує на актуалізацію непрямих форм воєнно-політичної боротьби (інформаційних, інформаційно-психологічних, консцієнтальних, смислових, мережецентричних, гібридних стратегій і технологій).

Отримало подальшого розвитку:

– розкриття взаємозв'язку між прямим (фізичним) і непрямим (нефізичним) політичним насиллям, а також провідної ролі непрямого насилля у світлі сучасних суспільно-політичних трансформацій. Непряме насилля може реалізовуватися як самодостатній інструмент культурно-ідеологічного впливу на індивідуальному, груповому чи масовому рівнях з метою зміни політичної поведінки об'єкта і становити альтернативу прямому фізичному примусу або впроваджуватися як складова механізму детермінації політичного насилля, що втілюється через наявні суперечності ціннісно-культурного характеру на ментальному рівні, які спричиняють актуальні політичні конфлікти;

– визначення провідної ролі політико-культурних чинників у механізмі детермінації багатьох проявів сучасного політичного насилля, що спричиняють конфлікти на межі зіткнення інтересів спільнот – носіїв різних ціннісно-культурних систем (етнонаціональних, релігійно-конфесійних, політико-

ідеологічних груп) та посилюють протиборство, що відбувається на фоні актуалізації інших причин. З огляду на це, з'ясовано, що одним із домінуючих типів протиборств сьогодні є конфлікти на культурно-цивілізаційному ґрунті;

– дослідження сутності, особливостей і закономірностей сучасного сепаратизму, в результаті чого визначено тенденцію ескалації сепаратистських конфліктів у світі, з'ясовано принципові відмінності між сепаратизмом як однією з радикальних форм вирішення етнонаціональних і релігійно-конфесійних суперечностей та новітнім феноменом «штучного» сепаратизму як технології впровадження геополітичних інтересів і дестабілізації суспільно-політичних систем для досягнення політичних цілей окремих акторів;

– з'ясування особливої ролі толерантності серед внутрішніх чинників запобігання насиллю, яка на глибинному рівні формує загальне позитивне ставлення до світу, готовність до безумовного прийняття «іншого», дає внутрішню згоду на його існування і готовність приймати життя у різноманітності його проявів, якщо вони не спричиняють шкоду іншим. Як культурно-психологічна засада світогляду, орієнтованого на ненасилля, частина загальної системи гуманістичних цінностей, толерантність діалектично взаємопов'язана з ідентичністю, адже ефективність толерантної політики можлива лише за наявності сформованої, чітко артикульованої, повноцінної самоідентифікації, що спроможна протистояти деструктивним інформаційно-психологічним діям і дозволяє адаптуватися до змін та нових культурних впливів не на шкоду своїй нації, політичній чи етноконфесійній спільноті;

– визначення соціокультурного та геополітичного підґрунтя російсько-українського конфлікту, який розглянуто крізь призму ціннісно-культурних суперечностей, як результат актуалізації розбіжностей між різними моделями колективної ідентичності за векторами національної, культурної, лінгвістичної, конфесійної самоідентифікації громадян, що безпосередньо впливає на геополітичні орієнтації, політичний вибір, політичну ідентичність. На це вказують регіональні розбіжності за зазначеними напрямками, що заклали підґрунтя для виникнення внутрішньої напруги, спровокованої інформаційною агресією, та стали об'єктом зовнішніх маніпуляційних технологій з боку Російської Федерації, яка згодом здійснила неконвенційне воєнне втручання і продовжила експансіоністський курс на розширення «зони привілейованих інтересів».

Поглиблено:

– тлумачення політичного насилля, що визначається як суб'єкт-об'єктна трансформація, що відбувається через деперсоніфікацію та десуб'єктивізацію об'єкта впливу, перетворення його на засіб упровадження чужої волі, втілюється через цілеспрямований примус і має наслідком спричинення шкоди зі застосуванням безпосередньої фізичної сили чи інформаційно-психологічних технологій у сфері владних відносин – як авторитарний засіб суспільно-політичного контролю з боку легальної політичної влади або нелегальна діяльність інших політичних суб'єктів з метою тиску на державу чи радикальних змін державного ладу;

– формулювання специфічних рис інституціоналізованого політичного насилля, яке характеризується націленістю на владу, системністю, організованістю, поєднанням фізичного й інформаційно-психологічного впливів, поліресурсністю, ідеологізованістю, у випадку державного насилля – легальністю та легітимністю;

– наукове розуміння тенденції підйому ультраправого та (меншою мірою) ультралівого рухів як одного з чинників сучасного політичного насилля, що пояснюється як зовнішнім впливом з боку зацікавлених у загальній дестабілізації міжнародних акторів, так і загостреним відчуттям небезпеки колективній ідентичності національних спільнот, спричиненим глобалізаційними процесами, актуалізацією світових загроз (воєнно-політичної, міграційної, екологічної, енергетичної проблем), загальною дестабілізацією міжнародної системи;

– тлумачення насилля як одного з основних факторів державотворення на ранніх етапах розвитку суспільства та потужного сучасного ресурсу владарювання, завдяки якому відтворюється система соціально-політичної та економічної ієрархії, а також основного інструменту революційної перебудови суспільств, спрямованого на різкий злам існуючого ладу і створення нового суспільного порядку;

– розкриття системної функції політичного насилля, яка реалізується у двох вимірах: як форма девіантної політичної поведінки, спосіб неконвенційної політичної участі радикально-екстремістських, маргінальних суб'єктів, що розбалансовує політичну систему та порушує нормальний перебіг політичного процесу; як форма легітимного суспільно-політичного контролю з боку держави за діяльністю тих самих маргіналізованих і радикальних сил з метою стабілізації системи і збереження її цілісності та оптимального порядку функціонування;

– визначення загальносвітової та регіональної динаміки розповсюдження політичних конфліктів і тероризму. У якості провідної тенденції визначено загальну інтенсифікацію та поширення масштабів політичного насилля, зокрема на ціннісно-культурному ґрунті.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дослідження отримані автором самостійно. Усі наукові праці, опубліковані за темою дисертації, є одноосібними.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів визначається можливістю їх застосування у науково-дослідних, навчальних і прикладних цілях. Теоретична значущість дослідження полягає у можливості використання його результатів і висновків як концептуальної основи для подальшого науково-теоретичного вивчення феномена політичного насилля. Комплексний аналіз зазначеної проблеми, здійснений у дисертації, дозволяє ґрунтовно досліджувати сутність, специфіку, типи та особливості прояву політичного насилля, усвідомити складний характер детермінації сучасного протистояння, поглибити розуміння сучасних закономірностей його розповсюдження і трансформації.

У практичному сенсі результати дослідження мають цінність для прогнозування динаміки політичних конфліктів та інших форм політичного насилля, перспектив розв'язання наявних суперечностей, удосконалення соціокультурних і політико-правових інструментів протидії політичному насиллю, розробки доктринальної та нормативної бази забезпечення систем міжнародної та національної безпеки. Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані міжнародними організаціями, органами державної влади й місцевого самоврядування, науковими установами, політичними партіями, громадськими організаціями, засобами масової інформації, а також у роботі навчальних закладів в якості навчальних і навчально-методичних матеріалів для професійної підготовки політологів і фахівців з проблем політичного насилля.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», а також пройшли апробацію на VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Луганськ, 26 жовтня 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політична парадигма розвитку XXI століття: аналітичні рамки та конфігурації сучасної політики» (Луганськ, 15 березня 2013 р.), IX Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Сєвєродонецьк, 11 грудня 2015 р.), I Всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих вчених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (Дніпропетровськ, 30 березня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Actual questions and problems of development of social sciences» (Кельце, Республіка Польща, 28–30 червня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 23–24 вересня 2016 р.), II міждисциплінарній науково-практичній конференції «UChoice 4P. Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology» (Одеса, 8 жовтня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Словацька Республіка, Сладковічево, 28–29 жовтня 2016 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, 11–12 листопада 2016 р.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 9 грудня 2016 р.), II Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.), XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Сєвєродонецьк, 8 грудня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні філософські, політологічні та культурологічні

проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі» (Київ, 22–23 грудня 2017 р.). Усі доповіді та тези опубліковані.

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертації викладені авторкою у 37 одноосібних наукових працях, зокрема: 1 індивідуальній монографії (22,3 д. а.), 23 статтях у фахових виданнях із політичних наук (11 з яких надруковані у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз), 13 тезах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дослідження складається з анотації, вступу, п'яти розділів, поділених на п'ятнадцять підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, двох додатків. Загальний обсяг дисертації – 428 сторінок, із них основна частина – 335 сторінок. Список використаних джерел містить 471 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «**Вступі**» обґрунтовано вибір теми дослідження, розкрито зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами, визначено мету, завдання, методологію дослідження, наукову новизну, особистий внесок здобувача, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, розміщено відомості про апробацію дослідження, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі – «**Основні парадигми дослідження феномена політичного насилля: суб'єктивний та об'єктивний виміри**» – зроблено комплексний аналіз джерел і чинників насилля як колективного соціально-політичного явища на індивідуально-психологічному, інституційному та системному рівнях.

У підрозділі 1.1. – «*Вивчення політичного насилля з позиції психологічного детермінізму*» – аналізується сутність та передумови виникнення насилля в контексті суб'єктивно-психологічної детермінації.

Визначено, що поняття насилля тісно пов'язане з поняттям агресії та є результатом агресивних намірів і поведінки. Виявлено, що психологічні першоджерела агресії та насилля визначаються науковцями з позицій декількох підходів, головними серед яких є психоаналітичний (і близький до нього інстинктивістський) та біхевіористський. Якщо перший наголошує на внутрішніх джерелах агресивних реакцій, то другий приділяє увагу зовнішнім стимулам агресивної поведінки.

Встановлено, що прихильники психоаналітичних теорій (Е. Вейсс, В. Райх, П. Федерн, З. Фрейд, С. Шпільрейн, В. Штекель) намагалися виокремити первинний деструктивний потяг, вкорінений у глибинних шарах психіки, що спричиняється до агресивної поведінки людини та вчинення нею актів насилля. К. Лоренц та інші інстинктивісти вбачали причину насилля у вродженому інстинкті агресії, що є результатом внутрішньої напруги, яка поступово зростає і тому потребує розрядки. Підкреслено, що на відміну від інстинктивізму та психоаналізу, предметом дослідження в біхевіоризмі (А. Басс, Дж. Вотсон, Б. Скіннер) є не мотиви й суб'єктивні стани психіки, а людська поведінка, яку можна візуально спостерігати, фактори та способи

впливу на неї. У концепціях агресивності як вивченої реакції (А. Бандура, Г. Левін, Б. Флейшман та інші), агресія розглядається як модель поведінки, що формується у процесі навчання. У контексті фрустраційних теорій (Л. Берковіц, Дж. Доллард, Н. Міллер, С. Фешбах) насилля й агресія тлумачаться як результат фрустрації – блокування цілеспрямованої поведінки або неспроможність задовольнити значущі потреби. Т. Гарр вважав причиною насилля відносну депривацію – напругу, яка розвивається у разі виникнення розбіжностей між «треба» та «є» колективного ціннісного задоволення, що може спонукати людей до насильницьких вчинків. Отже, першоджерела соціального, зокрема й політичного, насилля полягають у суб'єктивному вимірі індивідуальної психологічної мотивації суб'єкта, що спричиняють агресивну поведінку.

У підрозділі 1.2. – «Тлумачення політичного насилля в конфліктологічній парадигмі» – розкрито об'єктивний вимір реалізації насилля та його роль у державотворчих і трансформаційних процесах, становленні системи політико-економічного панування крізь призму політичних та етнокультурних зіткнень (теорії насилля) чи внутрішніх чинників соціального та економічного відчуження (марксизм).

Визначено, що в політичній думці XIX – початку XX ст. насиллю відводилося провідне значення у політичних і, зокрема, державотворчих процесах. З точки зору теорій насилля, саме завоювання лежить в основі подальшого становлення та закріплення системи соціально-політичної нерівності, економічної експлуатації, виникнення класової структури суспільства, зумовлюючи внутрішню сутність державного механізму, заснованого на політико-економічному пануванні меншості над більшістю. Первинне джерело та імпульс державотворення представники теорій насилля (Л. Гумплович, Є. Дюрінг, К. Каутський, Ф. Оппенгеймер, Ф. Ратцель) вбачали в акті завоювання одних племен та етносів іншими, в результаті зіткнення культур яких відбувалася кристалізація системи «панування – підкорення» та соціально-політичних практик, побудованих на примусі та насиллі.

Обґрунтовано, що в класичному марксизмі насиллю як засобу політичної боротьби відводилася одна з ключових ролей, підкреслювалася його конструктивна роль як інструменту впорядкування політико-економічних відносин, джерела прогресивних суспільних змін. Хоча марксистки (Ф. Енгельс, К. Маркс) виступали проти абсолютизації державотворчої функції насилля, жорстко критикуючи розуміння акту завоювання як основного фактора утворення держави, вони були апологетами революційного насилля як знаряддя побудови нового суспільства і руйнування основ експлуатації.

У підрозділі 1.3. – «Структурно-функціональний аналіз ролі насилля в політичній системі суспільства» – аналізується значення насилля як інтегрованої складової соціально-політичних і політико-культурних відносин.

Політичне насилля є різновидом соціального насилля, що актуалізується та інституціоналізується у процесі владних відносин. Соціальні передумови, що впливають на потенційну можливість розгортання суспільно-політичних

суперечностей, актуалізуються у процесі боротьби за владу, яка надає соціальним конфліктам характеру політичних.

Спираючись на наукові висновки Т. Парсонса, розкрито подвійну роль соціального насилля у функціонуванні суспільно-політичних систем, яке, з одного боку, є девіацією, формою поведінки маргіналізованих суб'єктів, а з іншого – інструментом соціального контролю держави. Охарактеризовано особливості систем контролю за насиллям у залежності від типу суспільно-політичної організації (Б. Вайнгаст, Д. Волліс, Д. Норт). З'ясовано, що, як системна функція насилля корелюється з рівнем стресу (або дисбалансу) політичної системи (Д. Істон), а також з типом політичної системи та режиму. Дестабілізованій політичній системі, що знаходиться в стані сильного стресу, властивий вищий рівень насилля. Насилля є атрибутом недемократичних політичних систем, де воно, поряд із примусом, відіграє роль одного з провідних засобів реалізації корпоративних інтересів (насамперед, правлячих еліт). Водночас у демократичній політичній системі насилля не підміняє примусові засоби, а його застосування є винятком чи девіацією, а не нормою політичного життя.

Виокремлено політичні джерела актуалізації насилля, серед яких важлива роль належить викликам модернізації, що проявляються через кризи ідентичності, розподілу, участі, проникнення, легітимності. Важливою закономірністю є зворотний зв'язок між легітимністю і політичним насиллям, адже зі зниженням рівня першої збільшується потенціал останнього.

У другому розділі – **«Теоретико-методологічні засади сучасного дослідження політичного насилля»** – розкрито понятійно-категоріальний апарат, типологію, методологічні основи наукового аналізу насилля у політичній сфері суспільства.

У підрозділі 2.1. – *«Насилля як політико-культурний феномен: поняття, особливості прояву»* – розкривається сутність понять «насилля», «політичне насилля» через категорії сили, впливу, примусу, порушення прав, шкоди. Доведено, що ототожнення політичного насилля зі застосуванням фізичної сили чи шкодою є недоцільним, адже у цьому разі не враховуються аспекти непрямого примусового впливу.

Акцентовано увагу на актуальному й потенційному вимірах насилля – як прямого силового впливу на об'єкт або як погрози такого впливу чи усвідомлення можливості його здійснення. Між цими аспектами існує складний діалектичний зв'язок, адже потенційне насилля може бути засобом мінімізації актуального. Спираючись на теорії П. Бурдьє, Й. Галтунга, С. Жижека доведено, що пряме насилля є наслідком і частиною системи, побудованої на структурному насиллі, і легітимізується за допомогою культурного насилля.

На основі всебічного аналізу ключових аспектів і проявів досліджуваного феномену, надано авторське визначення поняття насилля як суб'єкт-об'єктної трансформації, яка відбувається через деперсоніфікацію та десуб'єктивізацію об'єкта впливу, перетворення його на засіб упровадження чужої волі, та втілюється через цілеспрямований примус зі застосуванням безпосередньої фізичної сили чи інформаційно-психологічних технологій у сфері владних

відносин – як авторитарний засіб суспільно-політичного контролю з боку легальної політичної влади або нелегальна діяльність інших політичних суб'єктів з метою тиску на державу чи радикальних змін державного ладу. На відміну від примусу, який означає загальну здатність влади змусити населення підпорядковуватися її рішенням, насилля передбачає спричинення шкоди.

У підрозділі 2.2. – «*Методологічні підходи до вивчення політичного насилля*» – визначені методологічні та інструментальні аспекти і принципи дослідження цього явища.

Обґрунтовано, що для всебічного та глибокого пізнання складних суспільно-політичних феноменів необхідно використовувати багаторівневий методологічний комплекс. Сукупне застосування філософських принципів, загальнонаукових підходів, спеціальних та емпіричних методів дозволяє охопити широкий спектр проявів і тенденцій політичного насилля, акцентуючи увагу на його політико-культурному підґрунті. Це уможливорює вивчення феномена на декількох рівнях і в різних аспектах прояву, виокремивши узагальнюючі риси, специфіку, форми втілення у політичній сфері, особливості взаємозумовленості та взаємодії з іншими суспільними явищами і процесами.

Наголошено, що для якнайповнішого розкриття сутності політичного насилля в основу дослідження необхідно покласти принцип методологічного плюралізму через використання діалектичного, системного, структурно-функціонального, інституційного, конфліктологічного, психологічного, політико-культурного, аксіологічного підходів і методів. Завдяки комплексній методології, політичне насилля представлене у декількох ракурсах та інтерпретаціях, через розкриття його суб'єктивного й об'єктивного вимірів. Для підтвердження та верифікації концептуальних положень застосовано широку емпіричну базу.

У підрозділі 2.3. – «*Типологія насилля як складової політичної сфери*» – послідовно визначаються та систематизуються типи й форми політичного насилля в їх ієрархічній залежності.

З'ясовано, що, з огляду на складність досліджуваного феномена, на основі різних критеріїв науковцями виокремлюються узагальнюючі типи політичного насилля (збройне, незбройне; терористичне, репресивне, протестне, воєнне; революційне, контрреволюційне; структуроване, неструктуроване; конвенційне, неконвенційне; державне, недержавне; легальне, нелегальне; легітимне, нелегітимне; пряме, непряме; організоване, неорганізоване (стихійне); внутрішньодержавне, міждержавне тощо), які наповнюються змістом й уособлюються у певних його формах, таких як бунт, заколот, державний переворот, повстання, репресії, тероризм, геноцид, громадянська війна, збройний конфлікт, війна та інші. Ключовою серед різноманіття проявів політичного насилля є категорія конфлікту, що конкретизується через поняття «політичний конфлікт» (різновид соціального конфлікту, протиборство, що відбувається у політичній сфері як зі застосуванням насилля, так і ненасильницьких засобів), «воєнний конфлікт» (узагальнююча категорія для насильницьких конфліктів, що ведуться зі застосуванням воєнної сили), «збройний конфлікт» (вид воєнних конфліктів,

що, на відміну від війни, характеризується територіальною локалізацією та невисокою інтенсивністю).

Наголошено, що єдина система типологізації та класифікації політичного насилля сьогодні відсутня, що ускладнює як пізнання теоретичних аспектів його сутності й проявів, так і кваліфікацію в контексті норм міжнародного права, а також позначається на ефективності політичних і ціннісно-культурних механізмів його мінімізації та врегулювання.

У третьому розділі – **«Політичне насилля в контексті ціннісно-культурної парадигми»** – розкрита роль політико-культурної детермінації в активізації політичного насилля через аналіз впливу цивілізаційних, ціннісних, релігійних, етнокультурних складових сучасного протиборства.

У підрозділі 3.1. – *«Культурно-цивілізаційні протиріччя як чинник розповсюдження політичного насилля»* – доведено, що одну з провідних ролей у геополітичній архітектурі сучасного протиборства відіграють цивілізаційні розбіжності між спільнотами, які дестабілюють соціально-політичне середовище на локальному, регіональному та глобальному рівнях.

На основі статистичних даних і концепцій окремих науковців (Й. Галтунга, С. Гантінгтона, Т. Гарра) зроблено висновок про стрімке розповсюдження політичних, зокрема насильницьких конфліктів, у межах певних закономірностей: зростає кількість та інтенсивність протиборств, до системи детермінації яких входять ціннісні чинники культурного чи релігійного характеру, при одночасному зменшенні ролі політико-ідеологічного чинника. Обґрунтовано, що гострота подібних конфліктів пов'язана з механізмами формування та репрезентації групової ідентичності, носії якої відстоюють власну культурну або релігійну самобутність, гостро реагуючи на будь-які загрози власній самоідентифікації.

Проаналізовано регіональну динаміку поширення політичних конфліктів на ціннісно-культурному ґрунті, на основі чого виявлено головні осередки насилля в цілій низці країн Азії та Африки, де його джерелами є суперечності між етноконфесійними, етнонаціональними громадами або діяльність ісламістських угруповань. Тоді як, наприклад, на Американському континенті головними чинниками політичного насилля є системно-ідеологічні протиріччя, пов'язані з боротьбою за національну владу, або протиборство кримінальних угруповань з урядом чи між собою. Виявлено закономірності розповсюдження насилля на Європейському континенті, де головною тенденцією стало загострення чи продовження етносепаратистських конфліктів, активізація діяльності транснаціональних угруповань, спалахи насилля на ґрунті ксенофобії у зв'язку з масовим припливом біженців.

У підрозділі 3.2. – *«Релігійні та етнокультурні складники сучасного протиборства (на прикладі терористичного насилля і збройного сепаратизму)»* – визначено основні тенденції активізації тероризму та етносепаратистських конфліктів як проявів насилля на етнокультурному та етнорелігійному ґрунті.

Виявлено, що у політичній та правовій науці відсутнє єдине визначення феномена тероризму, що ускладнює його правову кваліфікацію. З'ясовано, що

сучасний тероризм представлений переважно діяльністю міжнародних і транснаціональних ісламістських угруповань, які мають мережеву структуру та ресурси для дестабілізації політичної ситуації в регіональних і глобальних масштабах. Визначено, що конкретними проявами зазначених тенденцій є збільшення кількості терористичних організацій і значна активізація їхньої діяльності. Окреслено світову і регіональну динаміку поширення міжнародного і транснаціонального тероризму. Найвищий рівень терористичної загрози спостерігається у країнах Близького та Середнього Сходу, Південної Азії, Африки. Останнім часом терористична активність значно збільшилася і в країнах Європи, що пов'язано зі загальним зростанням рівня тероризму і припливом біженців із нестабільних мусульманських країн.

Виявлені та охарактеризовані закономірності поширення сепаратистських збройних конфліктів як прояву насилля на етнокультурному ґрунті. Визначено, що сепаратистські тенденції є втіленням протиріччя між правом народів на самовизначення та принципами державного суверенітету, незалежності та територіальної цілісності держави. З'ясовано сутність поняття сепаратизму, який означає загальну тенденцію зміни статусу частини державної території за ініціативою її населення. Наголошено на суттєвій відмінності між сепаратизмом як реалізацією права народів на самовизначення, та сепаратизмом як політичною технологією, що є методом політичного тиску на державу з боку агресора та засобом дестабілізації суспільно-політичного простору. Розкрито тенденцію активізації старих і появи нових осередків сепаратизму як потужних факторів послаблення і делегітимації держав, що може розглядатися в контексті загального поширення конфліктів на культурно-цивілізаційній основі

У підрозділі 3.3. – *«Ідеологічні обґрунтування політичного насилля»* – розглянуто детермінаційний зв'язок між ідеологією та політичним насиллям на прикладі доктрин крайнього політичного спектру.

У контексті дослідження світової тенденції активізації правого руху охарактеризовано теоретико-концептуальну базу націоналізму, який у своєму поміркованому варіанті має конструктивний потенціал. Водночас найнебезпечнішою формою націоналізму є радикальний націоналізм, який спирається на етнічний принцип, схильний до поділу суспільства за критерієм «свій–чужий», спричиняє розвиток ксенофобії.

Особливості тоталітарних ідеологій розглянуті на прикладі націонал-соціалізму й фашизму, а також радикального марксизму. З'ясовано, що для сучасного світу є характерним посилення та поширення ультраправих рухів, які активізувалися навіть у багатьох найстабільніших країнах Західної Європи. Проаналізовано значення ультраправих сил у політичному житті Російської Федерації. Здійснено аналіз основних доктринальних засад ультраправих ідеологій на прикладі ленінізму та маоїзму.

Наголошено на спільності ультрарадикальних ідеологій і доведено, що в їх основу покладено принцип колективізму як абсолютного примату колективного начала над індивідуальним, що фактично заперечує індивідуальні

права й свободи і надає таким доктринам тоталітарного характеру, протиставляючи їх ліберальному світогляду.

У четвертому розділі – **«Культурно-інформаційні засади трансформації сучасного політичного насилля»** – визначено загальні закономірності розповсюдження і трансформації політичних конфліктів у світлі актуалізації культурно-інформаційної складової.

У підрозділі 4.1. – *«Загальні закономірності розповсюдження політичних конфліктів»* – аналізується динаміка й специфічні тенденції поширення політичних конфліктів у сучасному світі.

Спираючись на статистичні дані, головною тенденцією визначено стрімке зростання кількості та інтенсивності конфліктів у світі – за останні 70 років більш ніж у п'ять разів. Ці тенденції вказують на розбалансування геополітичного простору, дестабілізацію на локальному й регіональному рівнях, що відбивається і на глобальній ситуації. Виявлено, що головні осередки політичного насилля зосереджені на Африканському континенті, Близькому та Середньому Сході, що загалом корелює з динамікою розповсюдження конфліктів на культурно-цивілізаційному ґрунті.

Доведено, що відбувається зменшення ролі держави як сторони збройного протистояння. Наголошено, що зсув акцентів між державою та недержавними (ірегулярними) акторами у збройному протистоянні втілюється у процесі асиметризації насилля, що передбачає нерівність статусів сторін і стратегій протиборства. Обґрунтовано, що сучасні ірегулярні загрози набувають транснаціонального характеру. Відбувається глобальний перехід від вертикальних ієрархічних систем до транснаціональних і глобальних мереж управління та структури суб'єктів збройного протиборства. Доведено, що одним з аспектів зазначених процесів є послаблення легітимності держави в результаті довготривалих конфліктів, аж до повної руйнації державних інституцій. Держава поступово втрачає «монополію» на політичне насилля, а ірегулярні угруповання все частіше стають повноцінними суб'єктами збройної боротьби. Конфлікти за участю ірегулярних акторів, які використовують асиметричні стратегії, часто набувають перманентного характеру, спричиняють формування осередків постійної нестабільності.

У підрозділі 4.2. – *«Інформаційна складова протиборства: новітні тенденції»* – розкрито зміст процесів трансформації політичного насилля у контексті посилення інформаційно-психологічної компоненти протистояння.

Визначені основні напрями еволюції воєнно-політичного протиборства, яке набуває комплексного характеру з огляду на застосування якнайширшого спектру ресурсів, засобів і стратегій – від прямого воєнного насилля до засобів «м'якої» та «розумної сили» економічного, політичного, інформаційного тиску. З'ясовано сутність непрямого насилля, що реалізується у психологічному, інформаційному, символічному вимірах як несилловий (нефізичний) вплив на об'єкт (індивіда, групу, суспільство) всупереч його волі, потреб чи інтересів або заподіяння шкоди нефізичного характеру з метою досягнення політичних цілей.

Розкрито значення поняття інформаційного насилля: як заподіяння шкоди об'єктам і процесам інформаційної інфраструктури (інформаційно-технічний)

та як деструктивний психологічний вплив на масову та індивідуальну свідомість через інформаційні ресурси (інформаційно-психологічний). Доведено, що інформаційні та інформаційно-психологічні технології в системі сучасного протиборства набули масштабу стратегії, спрямованої на викривлення світогляду в бажаному для суб'єкта напрямі, зміну чи руйнування колективної ідентичності, послаблення критичного ставлення до суспільно-політичної дійсності. Проаналізовано зміст новітніх форм політичного насилля, пов'язаних зі застосуванням непрямих його форм, актуалізацією інформаційно-психологічної компоненти протиборства – гібридних, мережецентричних, концентричних, смислових війн.

У підрозділі 4.3. – «Соціокультурний і геополітичний виміри політичного насилля: на прикладі російсько-українського конфлікту» – аналізуються ціннісно-культурні засади конфлікту та їхній вплив на геополітичну складову протиборства.

Вивчено концептуальне підґрунтя протистояння через аналіз теорій зарубіжних та вітчизняних учених щодо засад і перебігу російсько-українського конфлікту. З'ясовано, що протиборство спричинене російською агресією. Агресія стала відповіддю на крах реінтеграційної експансіоністської політики Російської Федерації стосовно України, яку вона впроваджує на пострадянському просторі. Наголошено на актуальності ідеї щодо наявних ціннісно-культурних розбіжностей між суспільствами двох держав, а також усередині українського соціуму. Доведено, що розмежування визначається в контексті протиріччя між прихильниками євразійської доктрини і вектора розвитку, з одного боку, та національно-патріотичного населення, орієнтованого на інтеграцію до західних інституцій і політико-культурного середовища, з іншого.

Проаналізовано зміст соціокультурних розбіжностей у сучасній Україні, найсуттєвішою серед яких є різниця у сприйнятті громадянами власної національної, мовної, культурної, політичної, релігійно-конфесійної ідентичності, що безпосередньо впливає на політичний вибір і геополітичні орієнтації. Ці суперечності корелюються з регіональною приналежністю. Доведено, що найуспішніше російські інформаційні технології та стратегії були реалізовані саме в тих регіонах, де українська колективна ідентичність була послабленою.

У п'ятому розділі – «**Стратегічні напрями протидії політичному насиллю**» – окреслено основні механізми мінімізації політичного насилля у ціннісно-ідеологічному та політико-правовому вимірах.

У підрозділі 5.1. – «Ціннісно-ідеологічні засади запобігання політичному насиллю» – визначається роль ціннісно-ідеологічного чинника як базової складової в системі протидії політичному насиллю.

Доведено, що найбільший потенціал у формуванні культури ненасильницького вирішення суспільно-політичних суперечностей належить доктринам, побудованим на цінностях пріоритету прав і свобод особистості та приматі індивідуального начала над колективним, що найповніше виражено в ліберальній та споріднених з нею інших центристських ідеологіях (зокрема,

соціал-демократичній). Принциповою відмінністю між ними та радикальними ідеологіями правого (ультранационалізм, фашизм, націонал-соціалізм) і лівого (соціалізм, комунізм) спрямування, є суперечність між індивідуалістичним і колективістським принципами. У результаті аналізу основоположних принципів лібералізму та соціал-демократії з'ясовано, що ці доктрини є ідеологіями універсалізму та гуманізму, які орієнтуються не на інтереси певної спільноти, а на потреби кожного індивіда, отже – людства загалом.

Визначено, що подібні ідеологічні системи забезпечують формування консенсусного, плюралістичного й толерантного суспільно-політичного середовища, що надає їм статусу ідеологій миру. Наголошено на провідному значенні принципів толерантності у формуванні парадигми ненасилля, яка здатна суттєво пом'якшити ціннісно-культурні суперечності, спрямувавши їх за вектором міжгромадського діалогу та консенсусу. На основі даних тематичних соціологічних досліджень проаналізовано показники толерантності українського суспільства, у результаті чого з'ясовано, що для українців характерні середні показники терпимості стосовно різних етнонаціональних спільнот, що проживають в Україні.

У підрозділі 5.2. – *«Концептуальне та нормативно-ціннісне підґрунтя миротворчої діяльності як інструменту протидії політичному насиллю»* – аналізуються засади миротворчості як фундаментальної політико-правової системи протидії політичному насиллю.

Зосереджено увагу на провідній ролі Організації Об'єднаних Націй (ООН) у розробці та впровадженні базових принципів сучасної системи підтримання міжнародного миру й безпеки. Охарактеризовано головні напрями миротворчої діяльності як складного й багатоаспектного процесу, що за засобами впливу на акторів конфлікту поділяються на мирні та примусові. Серед них: запобігання конфліктам; установа миру; підтримання миру; примушення до миру; постконфліктне відновлення. Наголошено, що різні напрями й інструменти миротворчості для підвищення ефективності зусиль повинні застосовуватися у комплексі. Це дозволяє запобігти або мінімізувати політичне насилля на будь-якому етапі його розгортання – від початку виникнення політичних суперечностей до ескалації конфлікту й постконфліктних інструментів подолання його наслідків та розбудови сталого мирного середовища.

У підрозділі 5.3. – *«Практика й еволюція сучасної миротворчості»* – досліджено трансформації миротворчої практики в нових умовах, які склалися у зв'язку зі загальним зростанням рівня політичного насилля у світі та актуалізацією нових загроз, що значно ускладнило завдання традиційної миротворчості.

Проаналізовано концепції та засади оновленої доктрини миротворчості, започаткованої на початку ХХІ ст., що стала підґрунтям багатокомпонентних і багатофункціональних операцій нового типу. Виявлено, що, на відміну від традиційних форматів, метою сучасної миротворчості є довгочасні структурні зміни, спрямовані не тільки на встановлення і закріплення режиму припинення вогню, а й на розбудову сталого мирного процесу.

Наголошено на зміні інтерпретації основоположних принципів миротворчості, зокрема, неупередженості та незастосуванні сили, результатом чого стало формування доктрини «жорсткої миротворчості» на базі концепції «відповідальність за захист» (responsibility to protect). У зв'язку з цим визначені головні засади нової комплексної концепції миротворчості, серед яких: відповідальність за попередження; відповідальність за реагування; відповідальність за відновлення. Обґрунтовано, що впровадження подібної миротворчої місії на сході України у форматі, прийнятному для нашої держави, дозволило б досягти значного прогресу на шляху врегулювання поточного російсько-українського конфлікту. Проаналізовано тенденції розгортання сучасних миротворчих операцій, кількість яких збільшується разом зі зростанням рівня політичного насилля.

Охарактеризовано головні функції та завдання регіональних міжнародних організацій, зокрема Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), у контексті ефективності їхніх зусиль в умовах трансформації геополітичного середовища, актуалізації нових викликів і загроз системі міжнародного миру й безпеки.

У Висновках узагальнено основні результати дослідження.

1. Насилля є складним соціально-політичним явищем, вивчення якого можливе крізь призму суб'єктивних і об'єктивних вимірів. Суб'єктивний рівень передбачає зосередження на внутрішніх (психологічних, поведінкових) чинниках, індивідуальній та груповій детермінації насилля як результату агресивних намірів і поведінки. Психологічні джерела агресії досліджуються насамперед у рамках психоаналітичного й інстинктивістського підходів (акцент на внутрішніх витоках агресивних реакцій), а також біхевіоризму (акцент на зовнішніх стимулах агресивної поведінки).

Об'єктивний вимір має на увазі виявлення інституційних, системних і політико-культурних характеристик політичного насилля. На інституційному рівні воно розгортається, передовсім, як функція держави. У межах конфліктологічної парадигми політичне насилля тлумачиться як суттєвий фактор державотворення і засіб здійснення влади державою, яка розглядається як апарат здійснення примусу й насилля. На системному рівні насилля вбудовується в структуру соціально-політичної системи, реалізуючись або як девіація, джерелом якої є маргіналізовані групи, або як засіб одержання влади опозицією, або як складова системи суспільно-політичного контролю. Водночас рівень насилля корелюється зі станом політичної системи (кризовим чи стабільним), а також із типом політичної системи й режиму (демократичним чи недемократичним). Як системний атрибут державне насилля легітимізується через культурний, інституційний, процесуальний виміри політики, що обґрунтовує його застосування й робить його прийнятним для суспільства. Недержавне насилля не має легального статусу, однак може набувати обмеженої легітимності в окремій спільноті чи субкультурі або навіть широкої легітимності, якщо має масовий характер (наприклад, під час масштабних революційних процесів). Зменшення ролі політичного насилля як владного

ресурсу відбувається з поглибленням демократизації та лібералізації, однак, тією чи іншою мірою, воно, разом із примусом, залишається засобом конструювання політико-владних відносин.

2. Насилля як політичний феномен має складну систему детермінації, комплексний механізм якої містить низку чинників соціального (соціальна нерівність, порушення системи соціальної стратифікації та мобільності, демографічний дисбаланс, маргіналізація суспільного середовища), економічного (дисбаланс у розподілі ресурсів, їх дефіцит), політичного (боротьба за владу, неефективність політичного режиму, послаблення легітимації влади, крайня поляризація політичного спектру, радикалізація політичного середовища, порушення механізмів конкуренції еліт, етатистські та авторитарні тенденції), геополітичного (наявність реальної чи уявної зовнішньої загрози, запровадження агресивної експансіоністської політики, порушення геополітичного балансу сил, надмірна гео економічна залежність, поляризація міжнародної системи), культурно-психологічного (ціннісно-ідеологічні системи, спрямовані на легітимацію та ескалацію насилля на структурному та інституційному рівнях, кризи ідентичності та політичної участі, зростання фрустрації в масштабах суспільства) характеру.

3. Залежно від обраного підходу, насилля може визначатися через поняття сили, впливу, примусу, шкоди, порушення прав. З одного боку, воно може реалізовуватися як прямий та очевидний прояв фізичної сили, спрямований на об'єкт, який цілком усвідомлює насильницький акт, що здійснюється над ним. З іншого боку, воно також утілюється як непрямий, нефізичний, як правило, латентний, вплив, а об'єкт може й не сприймати його як акт насилля, що чиниться проти нього. Водночас категорія насилля є нетотожною поняттям примусу й сили. Якщо примус є атрибутивним ресурсом влади, за допомогою якого відбувається підпорядкування волі об'єкта через потенційну можливість застосування насилля, адміністративний, правовий, політичний тиск, обмеження прав і свобод, позбавлення благ, то насилля є актуалізованим примусом у його крайній і найбільш деструктивній формі й передбачає спричинення шкоди об'єкту. Сила є більш абстрактною категорією й має на увазі будь-які прояви вольового впливу на об'єкт як у потенційному, так і в актуальному сенсі.

Резюмуючи, можна сформулювати узагальнююче визначення сутності політичного насилля як суспільного явища, що втілюється через суб'єкт-об'єктну трансформацію, яка відбувається через деперсоніфікацію та десуб'єктивізацію об'єкта впливу, перетворення його на засіб упровадження чужої волі, реалізується через цілеспрямований примус і має наслідком спричинення шкоди зі застосуванням безпосередньої фізичної сили чи інформаційно-психологічних технологій у сфері владних відносин – як авторитарний засіб суспільно-політичного контролю з боку легальної політичної влади або нелегальна діяльність інших політичних суб'єктів з метою тиску на державу чи радикальних змін державного ладу

4. Складність феномена політичного насилля зумовлює різноманіття критеріїв його типологізації. Серед типів політичного насилля виокремлюють:

за суб'єктом – державне, недержавне; за рівнями – внутрішньодержавне, міждержавне; за масштабом – масове, групове; за метою – революційне, репресивне, терористичне, воєнне; за ступенем інституціоналізації – структуроване, неструктуроване; за засобами – пряме, непряме, збройне, незбройне; за відповідністю міжнародним нормам – конвенційне, неконвенційне; за правомірністю – легальне, нелегальне; за ступенем суспільного виправдання – легітимне, нелегітимне; за ступенем організованості – організоване, стихійне; за інтенсивністю – високоінтенсивне, низькоінтенсивне.

Провідне місце серед багатьох проявів політичного насилля посідають політичні конфлікти, які, однак, можуть мати як насильницький, так і ненасильницький характер (зіткнення інтересів без застосування насилля). Насильницькі конфлікти мають різну ступінь інтенсивності, що конкретизується у двох основних формах – збройний конфлікт і війна, які поєднує узагальнююча категорія воєнного конфлікту. У міжнародному праві визначаються такі типи політичних конфліктів як міжнародні та неміжнародні.

Дискусійним політико-правовим питанням залишається визначення таких явищ, як гуманітарна інтервенція, інтернаціоналізовані конфлікти, контроль за територією без військової присутності, іноземне втручання (інтервенція) в неміжнародний збройний конфлікт, неміжнародні збройні конфлікти на території декількох держав, міжнародна боротьба з тероризмом. Окрему категорію проявів політичного насилля становлять міжнародні злочини, до яких, згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду 1998 р., віднесено геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії.

5. Провідну роль у сучасному світі в системі детермінації політичного насилля отримують політико-культурні фактори, що становлять цілу низку ціннісних, ідеологічних, релігійних, культурних, етнонаціональних протиріч, які виникають між спільнотами та спричиняють суперечності й протиборства, посилюють інші причини політичного та економічного характеру. Спираючись на культурно-цивілізаційну парадигму, можна визначити закономірності розповсюдження сучасних конфліктів на культурно-цивілізаційному ґрунті.

У просторовому аспекті найвищу динаміку розповсюдження політичного насилля демонструє Африканський континент. Тут відбувається найбільша загальна кількість насильницьких конфліктів, зокрема й високоінтенсивних. За кількістю конфліктів високої інтенсивності друге місце посідає Близький та Середній Схід, а за загальним числом насильницьких конфліктів – Азійсько-Тихоокеанський регіон. На Американському континенті зафіксована найменша кількість конфліктів етнорелігійного характеру. Політичне насилля тут має переважно політико-ідеологічний або кримінальний контекст.

Найстабільнішим регіоном планети є Європа. Однак тут актуальними залишаються низка старих сепаратистських конфліктів (північноірландський, корсиканський, каталонський, баскський, кіпрський), а також ряд конфліктів на пострадянському просторі (придністровський, грузино-абхазський і грузино-осетинський, нагірно-карабаський, російсько-український). Тривожною тенденцією стало загострення соціокультурних суперечностей у

західноєвропейських країнах між місцевим населенням і мусульманськими громадами. Отже, політичне насилля може розглядатися як наслідок ціннісного конфлікту, що має місце на рівні як індивідуальної, так і масової свідомості.

6. Одну з провідних ролей у ціннісно-культурних конфліктах відіграє релігійний чинник, який втілюється, зокрема, в актуалізації «ісламського фактора». Це виявляється, насамперед, в активній участі мусульманських спільнот у насильницьких конфліктах, які часто вступають у протиборство як з представниками інших конфесій, так і між собою. Головними суб'єктами політичного насилля є радикальні сунітські громади та угруповання, представлені салафітськими й вагабітськими рухами. Як наслідок, важливим виміром активізації насилля на ціннісно-культурному ґрунті, що зумовлюється загальною динамікою розповсюдження політичних конфліктів, є значна активізація тероризму, який в останні десятиліття набув міжнародних і транснаціональних форм. Руйнівна діяльність найбільших терористичних угруповань сучасності має тенденцію до глобального поширення. Такими є, насамперед, «Ісламська держава», «Талібан», «Боко Харам», «Аль-Каїда».

Окремим аспектом актуалізації політичного насилля є активізація збройного сепаратизму, головним фактором чого є соціокультурні (етнонаціональні, етноконфесійні) суперечності. Найгострішого характеру набувають сецесійні конфлікти. Під час дослідження сепаратистських конфліктів необхідним є чітке розуміння природи сецесійного руху, адже чинники сепаратизму суттєво різняться. Важливо розмежовувати, чи має сепаратизм історичні коріння, об'єктивне етнонаціональне або конфесійне підґрунтя, чи він є політичною технологією, інспірованою та підтримуваною ззовні у результаті цілеспрямованого втручання зовнішніх акторів. Зокрема, у сепаратистських конфліктах на пострадянському просторі Російська Федерація, як провідний регіональний геополітичний актор, є ключовим суб'єктом збройного насилля, прагнучи зберегти традиційну сферу впливу, запобігти розширенню західних інституцій на схід. Сьогодні всі сепаратистські конфлікти в цьому регіоні перебувають у «замороженому» стані й не мають перспектив швидкого врегулювання. Їх результатом є утворення невизнаних або частково визнаних держав чи квазідержавних утворень, що є осередками воєнно-політичної напруги, інструментами тиску на національну владу з боку зовнішніх акторів, загрожують стабільному розвитку, безпеці й територіальній цілісності держав.

7. Важливим політико-культурним чинником політичного насилля є ідеології. Принципово важливим критерієм розмежування гуманістичних ідеологій та доктринальних систем, орієнтованих на примус індивіда, є співвідношення принципів індивідуалізму й колективізму. Декларування примату колективного начала є характерним для ідеологій як правого, так і лівого спектру. Найповніше ці негативні явища втілюються у тоталітарних ідеологіях (фашизмі, націонал-соціалізмі, комунізмі), а також ідеологіях радикально-екстремістського характеру, до яких можна віднести й релігійний фундаменталізм. Особливо слід підкреслити руйнівну роль ксенофобії, як

